

מושגים בארכיאולוגיה לא כולל פרהיסטוריה! \ נערך ע"י דני הרמן

כללי

ארכיאולוגיה: מונח שבעת העתיקה התייחס לחקר העבר באופן כללי, אך בעת החדשה מתמקד בחקר התרבות החומרית (בניגוד להיסטוריה, החוקרת את כלל העבר (כולל מקורות כתובים)).

פרהיסטוריה: חקר העבר שלפני המצאת הכתב. כיון שאין מקורות כתובים מהתקופות הפרהיסטוריות, המחקר הפרהיסטורי הוא בהכרח מחקר ארכיאולוגי בלבד.

מדע הארכיאולוגיה נחשב לצעיר יחסית (החל מ19מ) ויש בתוכו כמה תחומי התמחות, למשל: אנתרופולוגיה פיסית – חקר עצמות אדם; ארכיאוזואולוגיה – חקר עולם החי בעת העתיקה; פליאובוטניקה – חקר עולם הצומח בעת העתיקה; פליאואקלים – חקר אקלים קדום; דנדרוכרונולוגיה – שיטת תיארוך המבוססת על חקר טבעות גזעי עצים; פטרואגרפיה – חקר הרכב הטין בקרמיקה; ארכיאומטלורגיה – חקר המתכות בעת העתיקה; פליאוגרפיה – חקר הכתב העתיק; נומיסמטיקה – חקר מטבעות; אתנוארכיאולוגיה – חקר התנהגות אנושית בהווה בניסיון להבין התנהגות אנושית בתקופות העתיקות. ועוד

תרבות חומרית: סה"כ כל המבנים הארכיטקטוניים והחפצים מעשי ידי אדם ששרדו מהעת העתיקה. חומות, מבנים, חרסים, זכוכית, מטבעות, מגילות, הם רק חלק ממרכיבי תרבות חומרית. סה"כ הממצא נקרא "מכלול".

תל: גבעה מלאכותית שנוצרה משרידי ישובים מתקופות שונות, שנבנו האחד על השני. בד"כ גובה התל הוא נגזרת של מספר שכבות הישוב המרכיבות אותו. מגידו וחצור הם דוגמאות יפות לתלים. הם נוצרים כיון שתמיד נמצאים במקום בו יש: א. הגנה; ב. מים; ג. חקלאות; ד. זיקה לצירי מסחר.

סטרטיגרפיה: השתכבות. רישום השכבות הארכיאולוגיות. העיקרון המנחה הוא בידוד שכבות התל על מנת שניתן יהיה להבחין בממצא הארכיטקטוני והחומרי המאפיין כל שכבה. באמצעות גישה זו ניתן לתארך שכבות ארכיאולוגיות מן המוקדם אל המאוחר. ממצא שניתן לקבוע את שיוכו הסטרטיגרפי נקרא ממצא אינדיקטיבי.

טיפולוגיה: תורת ה"טיפוסים" (TYPES). חקר מאפייני סוגים שונים של עתיקות וקיטלוגם.

מאובן מנחה: מונח שאול מגיאולוגיה. חפץ ייחודי לתקופה מסוימת באמצעותו ניתן לתארך שכבה או תקופה ארכיאולוגית במידת וודאות גבוהה. כלי טהרה מאובן למשל הם "מאובן מנחה" לשכבות יהודיות משלהי ימי בית שני.

חפירת הצלה: חפירה ארכיאולוגית אשר נועדה לחשוף שרידים העומדים בפני הריסה כיון שנמצאים בתואי המיועד לפיתוח מודרני (למשל לצורך בנייה או סלילת כביש). מאות דוגמאות.. בד"כ מבוצע ע"י רשות העתיקות.

חפירה יזומה: חפירה ארכיאולוגית יזומה. בדרך כלל מתבצעת בתילים. בדרך כלל מבוצעת על ידי משלחות אוניברסיטאיות. בדרך לצרכים מדעיים בלבד (לעיתים גם לצרכים תיירותיים).

לוקוס: "מקום" בלטינית. רובד סטרטיגרפי מסוים (בד"כ רובד עפר) שנראה שתכולתו משכבת חיים אחת ומסוימת.

"אינסיטו (מלטינית "INSITU"): = "באתרו". כינוי לממצא שהתגלה במקום בו הוא שימש בזמן קיום המבנה לא סתם מושלך.

שימוש משני: (= "מיחזור" בערכים של היום..) שימוש חוזר בחפצים או פריטי בנין בתקופות מאוחרות יותר. באפודיטריום של הטרמה במצדה ידין מצא אינסיטו חוליות עמודים בשימוש משני כספסלים.

כלי "שלם": כלי שהתגלה שבור, אך ניתן להשלים את כולו בתהליך הנקרא "רפאות".
כלי "תמים": כלי שהתגלה בשלמותו.

"טרמינוס אנטה קוום": ("תאריך שלפני" בלטינית). התאריך המאוחר ביותר לזמנו של ממצא מסוים. שנת 70 היא התאריך המאוחר ביותר להופעתם של מקואות בירושלים.

"טרמינוס פוסט קוום": ("תאריך שאחרי" בלטינית). התאריך הקדום ביותר לזמנו של ממצא מסוים. 1099 הוא התאריך הקדום ביותר לכל ממצא צלבני שמתגלה בירושלים.

=====

התקופות הארכיאולוגיות \ היסטוריות בארץ-ישראל

התקופה הניאוליתית: מ8000 עד 4500 לפנה"ס לערך. ראשית הביות, בניית בתים, והמצאת הקרמיקה.

התקופה הכלכוליתית: 4500 עד 3000 לפנה"ס לערך. גילוי הנחושת ("כלקוס")

תקופת הברונזה: 3000 עד 1200 לפנה"ס לערך. גילוי הברונזה, ויצירת ערים. ימי הכנענים בלשון המקרא. בארץ-ישראל זוהו שלוש תקופות מעוררות במהלך תקופת הברונזה: ברונזה קדומה, ברונזה תיכונה ב, וברונזה מאוחרת. תקופת המעבר בין הברונזה הקדומה לברונזה התיכונה מכונה גם "ברונזה בינימית".

תקופת הברזל: 1200 עד 586 לפנה"ס. גילוי הברזל. המצאת המטבעות בשלהי התקופה. ימי הפלישתים וממלכת ישראל ויהודה בלשון המקרא. מכונה גם "תקופת בית ראשון". תקופת הברזל א, 1000-1200 לפנה"ס, מכונה גם "תקופת ההתנחלות"; תקופת הברזל ב-ג מכונה גם "התקופה הישראלית".

התקופה הבבלית/פרסית: 586 עד 332 לפנה"ס.

התקופה ההלניסטית: 332 עד 63 לפנה"ס. ימי שלטון התלמים, הסלבקים, והחשמונאים בא"י.

התקופה הרומית: 63 לפנה"ס עד 325 לסה"נ. מכיל את תקופת שלטון החשמונאים (עד 37 לפנה"ס), הורדוס (37 עד 4 לפנה"ס), נציבים רומיים (4 לפנה"ס עד 66 לסה"נ), המרד היהודי הגדול (70-66 לפנה"ס), שלטון רומי ישיר (325-70 לפנה"ס), וימי מרד בר-כוכבא (135-132 לפנה"ס).

"ימי בית שני": כינוי לימי קיומו של בית המקדש השני. בין 516 לפנה"ס ועד 70 לסה"נ.

התקופה הביזנטית: 325 עד 638 לסה"נ. תקופת שלטון הנצרות בא"י. שיא דמוגרפי.

התקופה המוסלמית הקדומה: 638 עד 1099 לסה"נ. שלטון בית אומאי, העבאסים, והפטימים.

התקופה הצלבנית: 1099 עד 1187 לסה"נ, וחידוש השליטה על מישור החוף בלבד בין 1191 ל1291 לסה"נ.

התקופות המוסלמיות המאוחרות: 1291 עד 1917 לסה"נ. שלטון האיובים, הממלוכים, והעותמאנים.

=====

ביצורים, כלי נשק ולוחמה

א. בתקופות המקראיות

אלה: כלי נשק קדום ביותר ראשיתו עוד באלף החמישי לפנה"ס משמש להכאה ולניפוץ. האלה מורכבת מקת עץ עליה מורכב ראש האלה המנוקב. ראש האלה עשוי מחומר קשה בד"כ אבן לעיתים גם מתכת. מאפין את תקופת הכלכולית. למעלה מ-300 ראשי אלה מברונזה התגלו במטמון נחל משמר.

גרזן: כלי נשק המשמש להכאה, אך קצהו חד, הנותן לו יכולת ביקוע. מאפין את תקופת הברונזה הקדומה ("גרזן מקור ברוז").

חרב מגל: צורתו בעל מתאר מעוגל כצורת מגל ומכאן שמו. חרב זו נועדה להכאה, ומאפיינת את תקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת.

חומה מלאה: חומה עבה מוצקה בנויה כגוש אחד, לעיתים נוספו לה מגדלים. ערד בברונזה הקדומה.

חומת סוגרים: חומה כפולה המורכבת משני קירות מקבילים המחולקים בניהם בקירות פנימיים לחדרים (סוגרים). החדרים יכלו לשמש למגורים, כמחסנים או כ"חדרי מלחמה". מאפין את ביצורי תקופת הברזל, אך מופיע למשל גם בביצורי מצדה מהתקופה הרומית.

חומת קדמות ונסוגות: חומה מלאה לא ישרה חלקה מופנה החוצה (קדמות) וחלקה פנימה (נסוגות) מגידו, או כצורת מסור ערד.

סוללה: אלמנט של ביצור דו שיפועי (כלפי פנים וחוץ) בד"כ עשוי עפר מהודק. העיקרון הוא בניית גרעין עשוי אבן, לבנים, עפר מהודק או שילוב של שלושתם. הגרעין מוצב במרכז הסוללה ועליה שופכים עפר ואבנים, שכבה על שכבה התוצאה היא הרמת הישוב מעל סביבתו הטבעית שנועדה להקשות על האויב כניסה אל העיר. בד"כ בראש הסוללה הוצבה חומה. העיבוי החיצוני נקרא גם חלקלקה. אופיינית לתקופת הברונזה התיכונה 2.

שער סורי: שער רחב בעל כניסה ישירה ושני תאים בכל צד, בשני צידיו ניצבו מגדלים. שער זה אופייני לתקופת הברונזה התיכונה 2. מגידו; גזר.

שער ששה תאים: שער גדול בן ששה חדרים (ששימשו כחדרי משמר), שלושה חדרים בכל צד. חצור, מגידו, גזר, לכיש. שער זה מאפין את תקופת הממלכה הישראלית המאוחדת. בתקופת פילוג הממלכה השערים דומים אך קטנים יותר בני ארבע או בני שני חדרים. שערים אלו אופייניים לתקופת הברזל 2. תל שבע; בית ציידה.

פטרנה: פישפש בחומה ערד או פתח קטן ומוסתר, לעיתים מבעד למנהרה בלבואר.

ב. בתקופות הקלסיות

לגיון: יחידת לחימה רומית בת כ-5000 חייל, וכן כוחות עזר.

קוהרטה: תת-יחידה של לגיון המונה כ-500 חייל.

קנטוריה: תת-יחידה של לגיון רומי המונה 100 חיילים.

לימס: גבולות האימפריה הרומית. בתקופה הרומית המאוחרת נקבעו בהם "רצועות בטחון" כגון ה"לימס ערביקוס" בנגב.

קסטרה: מחנה רומי. יכול להכיל בין קוהרטה (500 איש) ללגיון (5000 איש). עבדת.

ויה פרינקיפליס: הרחוב הראשי במחנה הרומי על ציר מזרח מערב.
ויה פרטוריה: הרחוב הראשי במחנה הרומי על ציר צפון-דרום.
פרינקיפיה: מרכז המחנה, בו יושב הפיקוד, ובו בד"כ יהיה ה**פרטוריה** (מעון המפקד); ה**טריבונל** (מקום פניית המפקד לפקודיו; ו**אאוגורטוריום** (מקום הפולחן).

קסטלום: מחנה רומי קטן. שער רמון ומצד סהרונים; יטבתה.

אקרופוליס: מינוח יווני למקום מוגבה במרכז העיר. יכול להיות מקום המצודה \ מקדש \ מרכז מנהלי.

קוודבורגיה: ("ארבע מגדלים") מחנה רומי קטן ובו ארבע מגדלי פינה. מכונה ביוונית "טטראפירגוס".

טוריס: מגדל תצפית.

קנבאה: מתחמי שירותים לצד מחנות רומיים.

קטפולטה: שם כללי למתקני הטלה, וכן כינוי למכונות ירי חניתות, באמצעות קנה וקשת נדרכת.

בליסטרה: מכונת הטלה אבנים במשקל 13 קילו דרך "קנה", ובאמצעות מתקן כקשת נדרכת.

סקורפיו: מכונת הטלת רומחים \ חיצים דרך "קנה", ובאמצעות מתקן כקשת נדרכת.

אבני דרדור: אבנים במשקל 50 קילו לדירדור על האויב.

ג. בתקופות המוסלמיות \ צלבניות

Motte and Bailey: מגדל על פסגת גבעה מוגבהת, וסביבה חפיר, ומרכז מנהלי צמוד.

בושרה \ ברביקן: מגדל קדמי. בלבואר.

סורטי: פשפשים בחומה המאפשרים התקפות פתע נקודתיות על ידי הנצורים. בלבואר, קיסריה.

פורטוליס: חריץ מעל השער המאפשר הטלת שבכת ברזל קדמית. בלבואר, קיסריה.

משיקולי: עמדות קידמיות בחומה להטלת שמן רותח וצואה. מכונה "משיקולי" בימי העותמאנים. שער ציון.

דונג'ון \ קיפ: "מגדל העוז" שבמרכז "מצודה העוז" (**סיטדל**) שבמרכז מבצר. מגדל דוד בירושלים, המצודה הפנימית בלבואר, ועוד.

ארסנל: כינוי צלבני למקום תיקון וחימוש הספינות. ממנו התפתחה המשמעות הנפוצה כיום – מחסן נשק. מקורו במילה הערבית "דאר א-צנעה" שמשמעותה – "מפעל לבניית ספינות".

חפיר: תעלה שנחפרה בקרקע סביב חומת העיר, כדי להגביר את הפרש הגבהים בין החומה לבין סביבתה, ולהקשות על האויב את כיבוש החומה. אופיני לביצורי הצלבנים. בלבואר; קיסריה; החומה הצפונית של ירושלים

טרבושה: קטפולטה ענקית, שיכלה אף להטיל גופות ובע"ח.

סרג'נט: חיילים פשוטים.

"תורכופילים" ("אוהבי תורכים"): סרג'נטים שהתמחו בירי קשת. כונו כך כיון שהתורכים נודעו כקשתים.

ארכיטקטורה א. בתקופות מקראיות

"בית חילאני" (מחיתית bit hillani): סוג של מבנה גדול המזוהה כארמון. מתאפיין בכניסה מונומנטלית עם עמודים ל"בית חצר", עם חדר כס באחד האגפים. מקורו בתרבות החיתית והארמית. מופיע בתקופת הברונזה המאוחרת ובתקופת הברזל. חצור, מגידו, ארמון שלמה.

"בית המושל": מבנה מטיפוס מצרי ששימש ככל הנראה את מושל העיר מטעם מצרים ומכאן שמו. מאפיין את תקופת הברונזה המאוחרת. בית שאן, אפק, דיר אל בלאח.

מקדש מגדל: מתאר של מקדש במתאר סימטרי, עם קירות עבים, ולעיתים עם שני מגדלים בחזיתו. אופיני לתקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת, וכנראה מקור ההשראה למקדש שלמה. מגידו, שכם.

בית ארבעת המרחבים: מבנה ובו שלושה חדרים מאורכים מקבילים וחדר רביעי ניצב מאחריהם. חלק משלושת החדרים המקבילים שימש כחצר, ולרוב הוצב בו טור עמודים. למתאר הבסיסי וריציות שונות. "בית ארבעת מרחבים" מאפים את תקופת הברזל. תל קסילה; תל שבע; חצור; עיזבת צרטה.

בית החצר: מבנה שבמרכזו ניצבת חצר גדולה וסביבה חדרים. מבנה המאפיין את תקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת, וגם בתקופות הקלאסיות. מבנה 1723 במגידו, ארמון דוד(?) בעיר דוד, הארמון המערבי של הורדוס במצדה.

בית עמודים: מבנה ציבורי גדול המחולק לשלושה אולמות עם שני טורי עמודים. שימש לצרכים שונים, כגון אורות (מגידו), או מחסנים (תל שבע). מאפיין את תקופת הברזל ב. מגידו, תל שבע, חצור.

כותרת פרוטו אאולית: סוג של כותרת אבן המאפיינת את בניית פאר בתקופת הברזל בארץ-ישראל. מגידו, חצור, גזר, רמת רחל.

אבני גזית: אבנים מסותתות (בניגוד ל**אבני גויל**, שמשמשות בבניה ללא סיתותם).

בנית ראשים ופטינים: בניה באבני גזית בשימוש לסרוגין בצד הארוך לעומת הצד הצר של האבן. אופיני לבניה ממלכתית בתקופת הברזל. שומרון.

ממגורה: בורות אכסון לחיטה, קטניות וכו', על פי רוב דופנו הממגורות בשכבת סיד על מנת למנוע חלחול מים ורטיבות. מאפיין את תקופת הברזל א. עיזבת צרטה, תל שבע

ב. בתקופות הקלסיות

מקדשים

מקדש יווני: מבנה פולחן בעולם היווני, שמרכיבים ממתארו צוטטו רבות בתקופות מאוחרות יותר (ועד ימינו). חלקי המקדש היווני ווריצייות ממנו:

פרונאוס, נאוס, אדיטון – חלקי פנימו של המקדש. פסל האל הוצב באדיטון.
דיסטילוס אין אנתיס (=שני עמודים בין שתי אומנות) – צורת חזית הפרונאוס. מצוטט רבות בתקופה הרומית בבניה ובקבורה בארץ-ישראל.

פריפטורוס – טור עמודים היקפי (פריפטורילי) סביב מבנה המקדש. תומך בקירוי.

סטילובאט – קיר התשתית התומך בטור העמודים ההיקפי (הפריפטורוס)

סטראובאט – שתי מדרגות המובילות לסטילובאט ולכניסה למקדש.

כותרת דורית – כותרת בסגנון פשוט יחסית המורכבת מלוח עגול (אכינוס) ומעליו לוח מרובע (אבאקוס).

כותרת יונית – כותרת המתאפיינת בעיטורים דמויי שבלולי ענק בצדדים (וולוטות).

כותרת קורינתית – כותרת המדמה עלי קוציץ (**אקנתוס**) היוצאים מבסיס הכותרת.

כותרת סל – כותרת עם עיטור דמוי סל גדול. אופיני לתקופה הביזנטית.

כותרת מורכבת – כותרת המשלבת עלי קוציץ קורינתים עם וולטות יוניות מעל. פותח בתקופה הרומית.

כותרת נבטית – כותרת פשוטה בעלת פינות בולטות. אופיני לתקופה ולאזורים נבטים.

אנטבלטורה – החלק העליון של חזית המקדש (מורכב מארכיטראב+אפריז+גמלון).

ארכיטראב - קורה ראשית רציפה בראש טור עמודים.

אפריז - רצועה עיטורית מעל הארכיטראב, ומתחת לגמלון. בסדר הדורי באפריז ישנה חלוקה למטופות וטריגליפים.

גמלון - מתחם במתאר משולש שווה שוקיים הנושא את הגג הדו-שיפועי. עפ"ר מעוטר. המסגרת סביבו מכונה "**קורניז**" או "**כרכוב**". בפינות הגמלון לעיתים מוצב אלמנט עיטורי בשם "**אקרוריון**".

גמלון סורי – חזית מקדש אופינית לאזור הלבנט, ובה באמצעו של חלקו התחתון של הגמלון מוספת קשת.

פדסטל – בסיס מוגבה. אופיני לארכיטקטורה רומית. כפר נחום

אופוס רטיקולטום - בניית קירות באמצעות אבנים קטנות במתאר יתד, המשוות לחזית הקיר מתאר רשת אלכסונית. בניאס

פרופילאה – כניסה יצוגית ומפוארת למתחם המקדש.

טמנוס - המתחם המקודש (בד"כ מוגבה) בו נמצא המקדש.

טולוס – מקדש מעוגל, לעיתים פריפטריאלי.

אדיקולה – היכלית. מקדש קטן.

קליבה – מקדש קטור אופיני לאזור הלבנט, ובו רווח פולחן קיסרים.

תאטרון: מבנה פולחני-תרבותי בעולם היווני, אשר נהיה למבנה בידור פופולארי בתקופה הרומית. מוכרים כ-30 תאטראות בא"י, כולם מהתקופה הרומית, החל מימי הורדוס. בד"כ מכונה בטעות "אמפיתאטרון". חלקי התאטרון:

אודיאון (מלטינית ODEUM) – מתחם תאטרון קטן למופעים קטנים ופגישות מועצת העיר.

קבאה – גושי המושבים

סקלריה – המדרגות בין גושי המושבים

קונאוס – גוש מושבים שבין כל מעלה מדרגות.

וומיטוריה – מעברי כניסה ויציאה מהקבאה (מלטינית, "וומיטר" – להקיא).

ולום \ ולריום – וילון מעל הקבאה.

אמבולטרום \ פורטיקו – מסדרון היקפי בחלקו העליון של התאטרון.

אורכסטרה – מקום המקהלה בבסיס הקבאה. מתאר חצי עגול.

פרוסקניון – חזית הבמה.

פולפיטום – הבמה

סקנה פרונס – הקיר שאחרי הבמה.

היפוסקניום – חלל תחת הבמה עדיין פעיל קיסריה

ורסורה – צידי הסקנה פרונס, המחברים בינה לבין הקבאה.

אדיטוס מקסימוס – שתי כניסות מצדי הקבאה ישירות לאורכסטרה.

טריבונל – מושב מכובדים, בד"כ כלל מעל ה"אדיטוס מקסימוס".

ביסליה – מושבי המכובדים בשורה הראשונה שבהיקף האורכסטרה.

סטדיום: מתחם מרוצי אתלטים. אורכו מעט פחות מ-200 מ'. יריחו (משולב עם תאטרון), שומרון.

היפודרום: (מיוונית "היפוס" + "דרומיאון" = סוסים + לרוץ). "**סירקוס**" בלטינית. מתחם למרוצי סוסים, שהתחרו במרכבות שנות שני סוסים ("**ביריגה**"), או ארבע סוסים ("**קוודריגה**").

קרקס – שערי המרוץ.

ספינה – הקיר החוצץ במרכז רחבת המרוץ.

מטה פרימה – פינת הסיבוב בקצה הספינה.
מטה סקונדה – פינת הסיבוב בקצה הספינה, מול הקרקס.
אובליסק - ("אובולוס" = מחט ביוונית) - עמוד אבן. מקורו בתרבות מצרים, אך בתקופה הרומית נהיה לאלמנט עיטורי נפוץ בספינה של ההיפודרום.

אמפיתאטרון: (=תאטרון כפול). מתחם מופעים עגול או סגלגל האופיני לתקופה הרומית.

ארנה – ("חול" בלטינית), רחבת המופעים. נועדה לספוג דם הנפגעים.
טירונס – גלדיאטורים בראשית הכשרתם..
גלאדיאטורים – לוחמים בזירות האמפיתאטראות. מכונים על שם החרב הרומית (גלדוס). נלחמו בצורות חימוש שונות:
סקוטור – צורת חימוש המכילה מגן מלבני, קסדת פנים, וחרב.
טרקס – צורת חימוש הכוללת מגן קטן ועגול, וחרב מעוקלת.
רטרוס – צורת חימוש הכוללת רשת ותלת קלשון. לעיתים גם פגיון.
לניסטה – מאמן הגלדיאטורים.
אדיטור – עורך המשחקים.
בסטיאדי – קרב מול חיות טרף. **ונטורס** - הנלחם בחיות טרף. חימושו הוא חנית בלבד.
ונטיו – מופע חיות.
דמנטיו אד בסטיאדיס – "מחיה על ידי חיות טרף" – הוצאה להורג עי הגשת הנידון קשור לחיות טרף.

פורום \ אגורה: מתחם ציבורי בעיר היוונית והרומית.
בסיליקה: מבנה ציבור המורכב מאולם מרכזי ובקצהו אפסיס. נבנה בדרך כלל במתחם הפורום. שימש השראה לכנסיה הבסיליקלית בתקופה הביזנטית.

בתי מרחץ: "בלנאה" או "טרמה" ביוונית. מבנה ציבורי פופולארי בארץ-ישראל בתקופה הרומית והביזנטית. מצדה, בית שאן, קיסריה, עבדת, ממשיח, אמאוס, ירושלים, ועוד.

פלסטרה \ אכסדרה - חצר חיצונית, בימי היוונים שימשה לפעילות ספורטיבית.
נוטיטיה \ פיסקינה – בריכות חיצוניות.
אפודיטאריים - מקום ההתפשטות.

לטרינה - שרותים ציבוריים.
פריגידריום - חדר מים קרים \ אמבטיות.
טפידריום - חדר מים פושרים \ חדר מעבר \ חדר מסגים.
קלדריום - חדר מים חמים \ חדר הזעה.
לקוניקום \ סודטריום - חדר הזעה יבשה (ללא אמבטיות מים).
היפוקאוסט - המערכת התת-קרקעית לחימום רצפת הקלדריום.
סוספנסורה - המערכת המחזיקה את רצפת הקלדריום.
פילאיי - העמודונים המחזיקים את רצפת הקלדריום.
טובולי - גילי חרס חלולים להעברת האויר החם בקירות הקלדריום
פרפורניום \ פורנקס - התנורים של בית המרחץ.
סטירגיל - מכשיר להורדת השמן מהגוף.

אקודוקט: (מלטינית "אקווה" + "דוקטום" = מוביל מים). מנגנון שינוע מים ממעינות ומקורות לערים.

כורובטוס – שולחן ועליו פלס מים גדול. מתקן לקביעת גובה יחסי.
דיופטרה – מתקן לקביעת זווית.
גיחון – צינור מים סגור המאפשר העברת מים דרך עמקים. מכונה בטעות בדרך כלל "סיפון".

נימפאום: מזרקה ציבורית. אופיני לתקופה הרומית.

ארמונות \ וילות: בניה פרטית אופינית לאצולה בתקופה הרומית והביזנטית.
פרטוריום - מקום מושב המלך \ המושל \ מפקד.

אטריום - חצר פנימית. מקורה בחצר הפנימית של הבית האטרוסקי, בה הצטבר אפר המדורה לחימום הבית ("אטר"). בד"כ האטריום מעוטר בטורי עמודים סביב היקפו ("**פריסטיל**"). באזורי אקלים חם במרכז האטריום בד"כ תהיה בריכת מים (**אימפלוביום**)
טריקליניום - (מיוונית "טרי" + "קלינה" = שלוש ספות). מתחם אירוח והסבה ובו הוצבו שלוש ספות במתאר האות ח.

פסיפס - שם נפוץ לעבודת ריצוף באבנים רבועות קטנות (**טסרות**); ושיטת הריצוף **מכונה "אופוס טסלטום"**. מקורה בריצוף בחלוקי נחל ("פספיר") שנהג בבתי עשירים בתרבות יוון. עשרות דוגמאות..
אופוס סקטילה - (=עבודת [אבנים] חתוכות \ מחולקות" בלטינית). ריצוף בלוחות אבן צבעוניות מצולעות. אופיני לתקופה הרומית, אך מופיע מעט גם בתקופות מאוחרות יותר. האפודיטריום בבית המרחץ במצדה; כנראה שרחבת הר הבית ההרודיני; מנזר אבטימיוס

טבולה אנסטרה - ("טבלה עם אוזניים" בלטינית). מתאר מסגרת נפוץ לכתובות בתקופות הקלאסיות. יכול להופיע בפסיפסים, בפרסקאות, או חקוק על אבני בנין.
סטוקו - טיח מכויר. נפוץ במיוחד בתקופה הרומית, כחיקוי לשיש מצדה
פרסקו - ציור על טיח כאשר הוא לח. יתרונו בכך שהטיח בהתיבשותו משמש חומר מאגד לצבע.

מצדה

סקו - ציור על טיח לאחר שהתיבש. הרודיון.

טברנה - חדר חיצוני הפונה לכיוון הרחוב. שימש בד"כ כחנות.

דומוס אקלסיה ("בית כינוס"): מתחם כינוס נוצרי בתחומי בית פרטי.

כנסיה בסיליקלית: מתאר מבנה כנסייתי פופולארי בתקופה הביזנטית. מרכיביו:

אטריום - חצר חיצונית, פריסטילית, ובמרכזה בד"כ בור מים.

נרתקס - חלל המעבר מהאטריום למבנה הכנסיה. מקום עומדם של המתעניינים והמעומדים לנצרות (**קטכומנים**).

נאוה - החלל המרכזי של הכנסיה הבסיליקלית. צורתו מדמה היפוכה של אניה, ושמה מרמז לדמיון זה.

סיטרה - המעברים הצידיים.

אפסיס - הקצה המזרחי של הכנסיה, במתאר חצי מעוגל. האזור הקרוב אליו יהיה מוגבה (**במה**), ומובדל מהנאוה בעזרת חוצצים (**לוחות סורג**).

אפסיסים צידיים - חדרים בצידי האפסיס המרכזי, שיכלו להיות להם שימושים שונים:

פרותזיס - חדר הכנת היין והלחם לטקס האאוכריסטה.

דיואקוניקון - חדר שירותים של משרתי הכנסיה.

בפטיסטריום - חדר \ מתחם הטבלה לנצרות.

מרטיריון - חדר ובו מוצגים שרידי קדושים (**רליקטים**) בכלי מיוחד (**רליקווריון**).

אמבו - במת הטפה

סימנדרון - לוח עץ להקשה לקריאה לתפילה \ התכנסות. מכונה בערבית **נאקוס** (מהשורה נ.ק.ש).

טרנספט - אולם רחב בכנסייה בסיליקלית, המעניק לה מתאר דמוי צלב. לא אופיני לתקופה הביזנטית.

כנסיה הרכזית: כנסיה עגולה או מתומנת המדגישה \ מקדשת את מרכזה. כפר נחום, הר

גריזים, כנסית הקתיסמה.

אמבולטריום - מעברים היקפים סביב מרכז הכנסיה ההרכזית.

קפלה: מתחם קדושה קטן. בד"כ במתאר מלבני ועם אפסיס לכיוון מזרח. יכול

להיות אגף בתוך כנסיה, או כמבנה עצמאי.

קתדרלה: כנסיה בסיליקלית גדולה, ששימשה למושב בישוף.

קריפטטה: חלל תת-קרקעי, המוסף לעיתים בכנסיה, ובד"כ משמש לקבורה ו\או הצגת

שרידי קדושים (מרטיריון).

לאורה: ("שביל" ביוונית) מנזר מתבודדים הנפגשים רק בימי מועד. מכונה על שם

השביל שהיה מחבר בין תאי המתבודדים. מנזר חריטון, מנזר אבטימיוס בראשיתו.

קוינוביום: (= "קוינוס" + "ביוס", "חיים במשותף" ביוונית). מנזר בו חיים הנזירים

חיים שיתופיים במבנה או מכלול אחד. מר סבא, סינט ג'ורג', ועוד רבים. למעשה כל המנזרים כיום.

רפקטוריום: ("גורם התחדשות" ביוונית). חדר האוכל במנזר מרטיירוס.

תכנון עירוני

תכנון היפודמי \ תכנון אורתוגונולי: תכנון עיר שבה הרחובות נחתכים בזוויות ישירות (=אורתוגונוליות), ויוצרות מתאר כרשת. הרשת מכילה רחובות ראשיים (קרדו ודקומנוס) ו"אינסולות" ("מבניים"). שיטת תכנון המכונה על שם היפודמוס ממילטוס. קיסריה, ציפורי.

קרדו: הרחוב הראשי על ציר צפון-דרום. ירושלים, ציפורי.

דקומנוס: הרחוב הראשי על ציר מזרח-מערב. סוסיתה, ציפורי.

טטראפילון: (=ארבע עמודים) מבנה עיטורי שלעיתים מוצב בהצטלבות הרחובות הראשיים. גרסה, ציפורי?

תכנון אורגני: ישוב המתפתח ללא יד מכוונת, או בדיעבד. שבטה

סטואה/סטיו: מבנה המורכב משדרת עמודים היוצרת קירוי רציף ("אכסדרה"), המותקן בד"כ לצידו הקרדו, ליצור קירוי ואזור שווקים להולכי הרגל.

שער נצחון: שער להנצחת נצחון או עצמת הרומאים. מבנה טקסי המכיל קשת גדולה ושתי קשתות קטנות בצידו. קשת אקה הומו ושער שכס בירושלים, גרסה.

"ויה פובליקה": "דרכים ציבוריות", אשר הותקנו ותוחזקו בתקופות הרומיות ועד הצלבניות. התאפינו בסלילה, סימון וציון מרחקים ב"אבני מיל", שהוצבו במרחקים של "מילה פסוס" ("אלף צעדים [כפולים])

ג. בתקופה המוסלמית:

מסגד: מבנה הפולחן והתפילה באיסלאם. מרכיביו:

מחראב – גומחה במבנה המסגד (כאפסיס בכנסיה). פונה תמיד לכיוון מכה.

מינבר – במת הטפה.

מאיזנה \ מנרה - מקום קריאת המואזין לתפילה. שובש באירופה ל"מינרט".

מטהרה - מקום רחיצת ("טהרת") היידיים והרגלים לפני התפילה.

מקסורה - תא פרטי ומוגן לשליט.

פוגארה: מנהרה אופקית הנחצבת לעבר מקור מים. חפירתה ותפעולה נעשה באמצעות סדרת פירים. בערבה כמה פוגארות אומאיות. יטבתה.

ח'אן: פונדק דרכים המורכב מחצר פנימית וסביבו מבנה בן שתי קומות.

ג. בתקופה הצלבנית:

סגנון "רומנסקי": סגנון שרווח באירופה ובא"י עד המאה ה-13. עיקרו החיאת עקרונות הבניה מהתקופה הרומית (ומכאן שמו). מצטיין בבניה מסיבית וקירוי בקמרונות חצי חביתיים ולמחתם אופי ביצורי. מראה "נקל", נטול עיטורים, חשוך, וחמור סבר. אופיני לבניה צלבנית רבה בא"י. אמאוס, אבו-גוש, כנסית סנטה אנה בירושלים.

סגנון "גותי": סגנון שהחל מתפתח בפאריס במאה ה-12, ובתקופת הרנסנס קיבל את שמו ככינוי גנאי, כאילו פותח ע"י שבטי גותים ברברים. מתאפיין בשאיפה לבניה לגובה, לעיתים ע"י "תמיכות דואות", ומראה יותר אוורירי, מחודד, ומעוטר. נדיר בא"י. עתלית, חדר הסעודה האחרונה בהר ציון.

עמודי מרפק: זיז היוצא מהקיר, ותומך בבסיס קשתות הקירוי, ועפ"ר מעוצב ככותרת. נחשב ליצירה מקורית צלבנית שהחלה בירושלים. כנסית הקבר, בלבואר.

=====

אמנות

אידיאליזם: אמנות המשפרת את מראה הנושא ומתארת אותו באופן אידיאלי. מאפין פסלי אלים יוונים ורומים.

ריאליזם: אמנות השואפת לתאר באופן אמיתי את מראה הנושא. סגנון המשלב אידיאליזם + ריאליזם. מאפין את פסלי הקיסרים הרומיים.

איקונוקלזם: השחתת דמויות. מאפין את המאה השמינית לסה"נ ונעשה כנראה ע"י מוסלמים או ע"י נוצרים. מפת מידבא, חירבת חנות, פסלים רבים.

אמנות פיגורטיבית: אמנות המתארת דמויות אדם וואו חיה. נחשב לאסור בתרבות היהודית בימי בית שני, אך נהיה נפוץ מאד בתרבות היהודית לאחר חורבן בית המקדש.

"פחד החלל הריק": גישה השואפת להימנע משטחים לא מעוטרים ממניעים מאגיים.

פולחן**אסטלה:** מצבה פולחנית.**פביסה:** בור הטמנה לחפצים מקודשים. הפביסה האדומית בחצבה. הפביסה הפלישתית ביבנה.**צלמית:** פסלון קטן בצלם אדם, לרוב נקבה. וכנראה סימל פריון בפולחן ביתי. מוכרים במיוחד בתקופה הניאוליתית ותקופת הברזל.**צלמית "אשדודה":** טיפוס של צלמית פלשתית ממין נקבה, הנראה גם כמיטה, שנמצאה לראשונה בתל אשדוד ומכאן שמה. צלמית זו היא וריאנט מקומי לצלמיות דומות שמקורן במיקניה ובאזור הים האגאי.**קרנוס:** כלי פולחן פלישתי ממוצא אגאי. הכלי עשוי טבעת חרס חלולה אליה מחוברים כלי קיבול קטנים בדמות כלים זעירים, צלמיות, חיות וצומח.**כנ פולחני/מקטר:** כלי פולחני המורכב מקערה קבועה על גבי כנ גבוה. כלי זה נועד להבערת קטורת לצורך פולחני לרוב המקטר מצויד בחלונות. לעיתים הוא מעוטר בדמויות, בעלי חיים צמחים וכו'. ידועים מקטרים פלישתים, ומקטרים יהודאיים.**פביסה:** הטמנה של כלי פולחן. הפביסה האדומית בחצבה. הפביסה הפלישתית ביבנה.

=====

כתב**אפיגרפיה:** חקר הכתב.**פליאוגרפיה:** חקר הכתב העתיק.

כתב יתדות: כתב עתיק מראשית האלף השלישי לפנה"ס מוצאו במסופוטמיה. במרוצת האלף השני לפנה"ס הפך לכתב הבינלאומי במזרח הקדום. ארכיון תל-עמארנה הוא לוחות חימר כתובים כתב יתדות. ידועים גם כמה לוחות כאלו מחצור ומאפק.

כתב הירוגליפים: (= "אותיות מקודשות" ביוונית) כתב תמונות מצרי עתיק מראשית האלף השלישי לפנה"ס. ידוע גם בשמו המקראי כתב החרטומים.

כתב פרוטו-כנעני: כתב שהתפתח מההירוגליפים המצרים בכנען ובדרום סיני באמצע האלף השני לפנה"ס. עיקרו הפשטה של ההירוגליפים, וקביעת ערך הברתי בודד לכל סימן. בסיסו של האלף-בית. נהיה נפוץ החל מתקופת הברזל. סראביט אל חדם; לוח גזר.

כתב פלאו-עברי: כתב עברי עתיק. מבת מישע, מכתבי לכיש, מכתבי ערד, מטבעות המרד, מטבעות בר-כוכבא.

כתב לפידרי: כתב רשמי, ייצוגי. מצבת מישע**כתב קורסיבי:** כתב רהוט. מכתבי לכיש, מכתבי ערד.

אסטלה: מצבה מלוח אבן גדול מוחלק לעיתים נחקקות עליה כתובות. מצבת מישע, האסטלה מתל דן.

אוסטרקון: שבר חרס ששימש כמצע לכתיבת טקסטים קצרים ובזול: מכתבים, קבלות, תעודות משלוח ועוד.

בולה: פיסת טין חתומה שהוצמדה למסמך עשוי פפירוס אשר גולגל ונקשר בחוט, ונחתם בבולה. טביעת החותם על הבולה מכילה אינפורמציה רבה.

חותם גליל: חותם אישי בצורת גליל, בד"כ מגולף על אבן חצי יקרה. אופייני למרחב המסופוטמי ושימש לחתימת מסמכים באמצעות גלגול על לוח טין לא צרוף. חותם זה היה בשימוש למן האלף הרביעי לפנה"ס ועד התקופה הפרסית.

חרפושית: חותם בצורת חיפושית הזבל, ששימש בתרבות המצרית לזיהוי וחתימת מסמכים. מוכר מתקופות הברונזה והברזל.

כרטוש: מסגרת אובאלית ובתוכה ציון שם בכתב ההירוגליפי.

טביעות "למלך": טביעת חותם נפוצה על ידידות של קנקנים גדולים עם הכיתוב "למלך" בצירוף ציון אחד מארבע שמות: "חברן", "שכה", "זיף", "ממשת". מיוחס למלך חזקיהו, כחלק מהכנותיו לפלישה האשורית.

=====

מנהגי קבורה

א. בתקופות המקראיות

קברים מגליתים: ("אבנים גדולות" ביוונית). קבורה בגלי אבנים, "טומולוס", או "דולמן". מאפיין את תקופות הכלכולית והברונזה.

מערות קבורה במתאר כליה: מערות קבורה בהם פיר מוביל לחלל סגלגל, לעיתים כפול. מאפיין קבורה בתקופות הברונזה.

קבורה בארונות חרס אנתרופואידים: קבורה בארון חרס המעוצב בדמות אדם. סוג קבורה זה מקורו במצרים, ומופיע בארץ-ישראל בסוף תקופת הברונזה, ובתחילת תקופת הברזל. בחלק מהמקרים מדובר בקבורה פלישתית.

משכבי ראש, מאספה: מאפיני צורת קבורה בימי בית ראשון. את הגופה היו שמים על ספסל במערת הקבורה, כשהראש הושם במשכב הראש. לאחר שהבשר נאכל את העצמות היו מפנים למאספה הנמצאת במפלס נמוך יותר. כתף הינום, סנט אטיין, בית שמש.

ב. בתקופות הקלסיות

נקרופוליס: ("עיר מתים" ביוונית), אזור הקבורה, בית הקברות.

מאזולאום: מתחם קבורה מפואר. מכונה על שם קיברו של מאזולאוס מהליקרנסוס, שנחשב לאחד משבעת פלאי תבל.

קבורה משנית: קבורה חוזרת של שרידי מתים. בניאולית בקבורה משנית היו משתמשים בגולגלות ל"פולחן אבות"; בכלכולית בקבורה משנית היו שמים עצמות מתים בגלוסקמות; בתקופת הברזל בקבורה משנית היו מעבירים עצמות מתים למאספה; ובשלהי ימי בית שני בקבורה משנית שוב היו שמים עצמות מתים בגלוסקמות.

גלוסקמות: ארונות קבורה קטנים, עשויים חרס או אבן, היכולים להכיל רק עצמות נפטרים. מוכרים מהתקופה הכלכוליתית, ושוב בקבורה יהודית בתקופה הרומית.

קרמציה: שריפת גופה. מאפיין בעיקר קבורה רומית.

סרקופג: (= "אוכל בשר" בלטינית). צורת קבורה מהתקופה הרומית, ומקורה רומי. מופיע בארץ-ישראל בקבורות של פאגאנים, שומרונים, ויהודים, בתקופה הרומית והביזנטית. ירושלים, קיסריה, אשקלון, בית שעים.

מערות כוכים: מערות קבורה בהם הנפטרים מושמים בכוכים, ולאחר כשנה העצמות מפונות לגלוסקמות. מאפיין קבורה יהודית בין השנים 30 לפנה"ס ועד 70 לסה"נ.

ארקוסוליה \ מקמר: אלמנט עיטורי במערות קבורה בהם מעוצבת צורת קשת מעל מקום משכב המת במערת קבורה. מאפיין מערות קבורה בתקופה הרומית.

קברי שוקת: מערות קבורה בהם הגופה מושמת בשוחות דמויות שוקת. מאפיין קברי פאגאנים ונוצרים בתקופה הרומית והביזנטית.

=====

כלי חרס

קרמיקה: שם כולל לכלי חרס. כלי החרס הם שרידי התרבות החומרית הנפוצים ביותר בארכיאולוגיה בכלל, ובזו של ארץ ישראל בפרט, מאחר שהם האמצעי הארכיאולוגי המובהק לזיהוי תקופות ואוכלוסיות שונות בא"י.

טיפולוגיה קרמית: תורת מיון כלי החרס. באמצעות שיטה זו ניתן לשייך ולתארך את כלי החרס לשכבות ולתקופות שונות. פיטס עם שפת צוארון למשל מאפין את ראשית תקופת הברזל; קנקנים בלוניים למשל מאפיינים את ימי הורדוס.

חיפוי: שכבה של צבע שנוספת לכלי ונועדה לאטום היטב את כלי החרס. פעולה זו הוסיפה גם לכלי החרס מראה נאה יותר.

מירוק: פעולה שנועשית על כלי החרס באמצעות חפץ חלק. הפעולה נועדה לאטום את הכלי בצורה אופטימאלית וכן מקנה לו מרקם מבריק. מאפייין בעיקר את תקופת הברזל.

צפחת: כלי קיבול הדומה למימיה עם שתי ידידות.

פכית: פך קטן.

פך: פכית גדולה.

...

כלי "בית ירח": כלים העשויים ביד מטין באיכות ירודה, אך מחופים בחיפוי עבה ביותר. כלים אלו נמצאו לראשונה בתל בית ירח ומכאן שמם. טיפוס כלים זה אופייני לתקופת הברונזה הקדומה.

כלי "תל אל-יהודיה": נקראים כך על שם התל המצוי במצרים שם נמצאו לראשונה, אך בהמשך התברר כי אלו כלים שיוצרו בכנען ויובאו למצרים (ולא להפך, כפי שסברו תחילה). המאפייין כלים אלו הן חריטה ודקירות שמולאו בקרטון כתוש או בטיח. מאפיינים את תקופת הברונזה התיכונה.

כלי "אבידוס": כלים מעוצבים ויפים חלקם מעוטרים בעלי צריפה מעולה ועשויה לרוב באובניים. כלים אלו מוצאם מכנען אולם מציאתם לראשונה בקברים המלכותיים באבידוס שבמצרים הקנו להם את שמם. אופייניים לתקופת הברונזה הקדומה.

קרמיקה קיפרית \ קיפרו-פיניקית: קראמיקה איכותית מיובאת מהאי קפריסין, ואופיינית לתקופת הברונזה המאוחרת והברזל.

קראמיקה מיקנית: קראמיקה איכותית מיובאת מממיקנה, ואופיינית לתקופת הברונזה המאוחרת.

קנקן שפת צווארון: כלי אגירה גדול צווארו מעובה ומכאן שמו. כלי זה אופייני לתקופת הברזל א ובעיקר לאתרי ההתנחלות בהרים.

קרמיקה חד-גונית: ידועה גם בשמה "מונוכרום" או במונח הארכיאולוגי המקצועי MycIIIc. קראמיקה זו מאפיינת את השלב הראשון של תרבות גויי הים וככל הנראה גם את הישובים הפלשתיים בא"י.

קרמיקה דו-גונית: ידועה גם בשמה "ביכרום" או קראמיקה פלשתית. טיפוס זה הוא פלשתי מובהק עם השפעה כנענית מקומית (שימוש בשני צבעים). קראמיקה זו מאפיינת את השלב השני בתרבות גויי הים. הללו כלים יפים מחופים בצבע לבן ומצוירים בשני צבעים. בין הדגמים המצוירים צורות גיאומטריות ויצורים מעולם החי בניהם מוטיב הציפור השכית.

קרמיקה מחופה אדום: קראמיקה המתאפיינת בחיפוי אדום ומירוק ידני גס. מאפיין את תקופת הברזל ב.

קרמיקה אטית: קראמיקה מיובאת שמקורה באתונה שביוון. קראמיקה איכותית מאוד עשויה בטכניקה מתקדמת. כוללת מספר סוגים של כלים: ממורקים בשחור, "שחורי דמויות", ו"אדומי דמויות". אופיני לתקופה הפרסית וההלניסטית.

קרמיקה נבטית: קראמיקה המצטיינת בחומר מנופה היטב, בצריפה בטמפרטורה גבוהה הנותנת לכלי צליל מתכתי, ובעיטורי צמחיים מסוגננים.

קרמיקה פסודו-נבטית: חיקוי של הקראמיקה הנבטית. התגלה בירושלים של ימי בית שני.

קרמיקה מזוגנת: קראמיקה המכילה שכבה מבריקה כזכוכית. אופיני לתקופה המוסלמית והצלבנית.

=====

חקלאות

חקלאות בעל: חקלאות הנשענת על גשמים בלבד (שבעבר יוחס לאל בעל).

חקלאות שלחין: חקלאות הנשענת על השקיה.

בית בד: מתקן הפקת שמן זית. מכונה על שם הקורה המרכזית במנגנון הסחיטה ("קורה" במקרא מכונה "בד").

מפרכה: מתקן ריסוק הזיתים בבית הבד. בעבר סברו שחלקי מתקן הריסוק מכונים "ממל" ו"ים". כיום הצעות אחרות לזיהוי ה"ים" וה"ממל".

גת: מקום הפקת יין מענבים. עיקרו משטח דריכה וסחיטת הענבים, וכן בור איגום.

קולומבריום: (מלטינית, "קולומבה" = יונה). מתקן תעשייתי לגידול יונים. יכול להיות בנוי מצדה או חצוב מרישה. מתאפין בריבוי כוכים קטנים.

באר: פיר הנחצב עד מפלס מי תהום.

בור: חלל תת קרקעי הנחצב לשם אגירת מי גשמים. תמיד מטווח.

מפעל מים: מתקן משוכלל וגדול לאגירת מים רבים, או ממי מעין (מגידו), או ממי שטפונות (תל שבע), או ממי תהום (חצור), או ממי גשמים (בית שמש).

אנטיליה: מתקן להעלאת מי באר או בור באמצעות מנגנון המורכב מכדים על סרט נע. אשקלון.

=====

ביבליוגרפיה

רייך ר' תשנ"ה. **הזמנה לארכיאולוגיה**. תל-אביב. הוצאת דביר.
באן פ' 1996. **ארכיאולוגיה**. תל-אביב. הוצאת משכל.

עוד מידע באתר:

[Tour Guide Israel](http://www.tourguideisrael.com)